

վրայէն եղած է: Կը կարծենք թէ մեր փառ-
տերը պայծառապէս աւելի ասորերէն քան
յունարէն մը կը մատնաշեն շին հայերէնի
իրբեւ սկզբնաղբը: Ասորերէն կեսարական
աւետարան մը չէ հասած մեր ձեռքը «կը
կարծենք թէ պէտք ենք ասորական թարգ-
մանութիւն մը պահանջել որ Գ. դարուն
գոյութիւն ունէր եւ պէտք ենք ընդունիլ որ
պաղեատինեան ասորերէն ձաշտը կերպով
մը կախում ունի այդ պահանջուած ասորա-
կան թարգմանութենէն: Այդպիսի թարգ-
մանութիւն մ'աւելի հին պիտի ըլլայ քան
Պէշխատոյ, եթէ մանաւանդ՝ մեր կասկածն
իրաւացի է որ Եւսեբիոսի Theophania գրքին
թարգմանիչը ծանօթ էր անոր» (էջ 325):

«Վերջապէս, ըսած էին դրքին յառաջա-
բանին մէջ (էջ 211), բաղձալի կը թուի շեշ-
տել վերստին թէ մեր ուսումնասիրութիւն-
ները Մարկոսի վրայ սահմանափակուած են: Եւսե-
բիոս հարաւոր է որ միւս աւետարաններու
մէջ գրութիւնը տարբեր ըլլայ, բայց այդ
հարցին քննութիւնը պէտք ենք վերստին
ուրիշ յօդուածի: Սակայն, ինչպէս հեղի-
նականները կը շեշտեն, անդրադոյն ու հիմ-
նական ուսումնասիրութեան մը համար ա-
ռաջին ու կարեւոր պահանջը մըն է հայե-
բնական աւետարաններու քննական, համեմա-
տական հրատարակութիւն մը: «Այս ու-
սումնասիրութեան ընթացքին ի մէջ այլոց
գործածած ենք Երուսաղէմի 2555 աւե-
տարանին լուսանկարները: Կեսարական ըն-
թացքներու թիւը, որոս կը բովանդակէ՝
շատ աչքի կը զարնէ. Մակլէրի հրա-
տարակած փաստերուն վրայ ահնարկ մը
կը ցուցնէ որ այդ ձեռագիրն իրապէս
ուրիշ հայերէն հին բնագիրներէ է: Միթէ
անհնարի՞ն պիտի ըլլար եւրոպացի ու
ամերիկացի ուսումնականներուն՝ գործա-
կցիլ հայ բանասէրներուն հայերէն նոր կտա-
կարանը տպագրելու համար, որուն մէջ
վրական ու ասորական աղբիւրներու համա-
պատասխան տեղիքներն ալ գրուին, նմա-
նողութեամբ Wordsworthի եւ Whiteի այն կեր-
պին որով աշխատած են շին Լատինի (մաս-
նաւորապէս Գործք առաքելոցի եւ Թուղթե-
րուն) վրայ, իրենց Վուլկատայի հրատարա-
կութեան մէջ» (էջ 327):

Մենք կը մտախնայ որ այդ համագոր-
ծակցութեամբ իրականանայ բնաստէր հե-
ղինակներու սրտի բողձանքը:

* Պ. Լ.

ԱՐԱՅ ԱՆՈՒՆԸ ԵՒ ԻՐ ԺԱՊՈՒՐՈՒ

Անանուն եւ Մ. Խորենացի Այրարա-
գաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ
լով՝ գոհացում տալ ուզած են անտար-
իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնու-
թիւնը որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մի-
այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տե-
սուին — անուններու արտաքին նմանութիւն-
ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատ-
մութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ
կից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դ-
անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առա-
ջին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած
տերազմը արուեստական կերպով իրենք
դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնար-
ութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինձի
տելով ժողովրդական աւանդութիւններն
մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած
կաւիւն, թէ Անանուն եւ Խորենացին տեղ-
անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց
մտքին մէջ այն աստիճանի յառաջ դացած
լան, որ հնուց ի վեր տեղոյ մը կատար-
առասպել մը հակառակ ժողովրդական
ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ
կցած ու նոյն տեղոյն պարագաներով հ-
ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի
մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ
կած կը յայտնեն, թէ Արայ անունը կը
ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառու-
կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին
մազ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութի-
մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով
մայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգ-
դիցարանական հերոսի մը անունն է եւ
տեւաբար Անանուն իր պատմութեամբ
Ե՞րբ գարու հայ ժողովրդեան իրական
պել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն
իսկ բնագրէն, որուն մարուր լեզուն եւ
բունազբոսիկ ոճը փաստ են հեղինակին
ժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան
Արոշէչ նշանակութիւն ունին այս տեսակէ
նաեւ Արայէզներու գոյութիւնը, որ
պամիրիւն էրուր եւ մասամբ նաեւ
փոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակ
խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայաց-
ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ
նաւորն է Յովսէպոս Փղաւիտիսիւնը:
մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ինչպէս

էթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր
պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յար-
ձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովսէսիներու
վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ,
մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հե-
տեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր սողերը:
«Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան սուրբ դրաւ,
անմիջապէս ծովից Աղրազար թափալորին՝
Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ
պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանա-
ւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ
մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք
աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց,
հրամայելով որ հարիւր միայն իրեն համար
պահուին»¹: Թէ ուսկից առած է Յովսէպոս այս
տեղեկութիւնները ներկայիս զիս այնչափ չի
հետաքրքրեր, թէ եւ շատ հաւանական կը
գտնեմ, որ հրէական առանձին անտիգութիւն
մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն
ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ
Հայաստան շատ հրէայ գաղթականներ կային,
ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յա-
րաբերութեան մէջ պարելով, կրնային իրենց
նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղոր-
դած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ
եթէ անոնք հրէական ազգին տեսակետով բո-
լորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս
նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հա-
տուածիկ մ'ունի, որ հաւանորէն նոյնպէս այս-
պիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն ստա-
ցած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս
ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հա-
տուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ
միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ
անունը հայ ժողովրդինն են Ե՞րբ դարէն մին-
չեւ անտիգազն Բրիտանոսի ժամանակները
այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անա-
նուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք
ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին
կը մնայինգիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի լը կամ
յունացած ձեւով լըոս միւսնոյն Արայ անուն
մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ
հաւանորէն գործածական էին միաժամանակ:

¹ Antiq. Jud. Lib. VII, cap. V, 1. «Φόρους τε αὐ-
τοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος τελεῖν, εἶτα ἐπὶ Ἀδραζαρον
τὸν Ἀράου μὲν νίδον, βασιλεῖα δὲ τῆς Ζωφρηνης
ἐστρατεύσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφρατην
ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ διεφθειρεν ὡς διαμυρίους,
ὡν ἱπποτῶν ὡς ἑπτακισχιλίου.»

Նման օրինակներ շատ են. համա. միայն «հար»
«մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ
գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ լսեր)
եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արայէզներու
վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս
նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցու-
թիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա
Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կար-
ծիքով Բաբելոններու գլուխ անցնող եւ Գարեհ
Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող
հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ
Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցու-
թեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն
հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, «կամ այն
է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ
յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ
Պղատոնի էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի
էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ»¹:
Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէ եւ որչափ
կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ
ալ երկրորդին մէջն է, երրորդը հնարաւորու-
թիւն մըն ալ կայ, որուն չեմ գիտեր Բասմաջեան
ինչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ:
Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապս-
տամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կո-
չուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտու-
ած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալ-
դիտա (կամ Խաղդիտա) անունն իսկ Ուրար-
տական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցընէր:
Աստուածներու անուններով մարդկային անուա-
նակոչումներ բաղմամբիւ են. Հայկ, Միհրան,
Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու
անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է,
ինչպէս նաեւ Արեոս եւ Էրոս Յոյներու եւ
Հոովմայեցիներու քով շատ գործածական
անուններ էին, Վիկերոնի ծառային անունը օր.
համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի
անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ
գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական,
վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարու-
թիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէպքերու
նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ ինչ-
պէս աճրանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի,
իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է: Բարե-
լոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն
կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ նարուգո-
գոնսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար,
ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ

¹ Հեռագրութիւն, էջ 7-8:

մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնու- թեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջագործու- թիւններ բրած եւ իր մահուամբ ինչ աստի- ճանի ալ եղբրական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այն- պիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորան- ներու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուա- ծանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առար- կայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ոչ խորան կանգնեց, ոչ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչեւ աստղները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ինչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակու- թիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստղազարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունա- կութիւն պատճառեց ինձի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողը- ըս կարդալով՝ փութաց չ. Ն. Ալիկեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինձի այս մասին կարեւոր նորութիւնս: «Չ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմադիւն Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցնել թէ Համամ. Քեր. էջ 288 (հրակ. Ագոնցի) Արա գործա- ծուած է իբր աստղի անուն, ճիշտ ինչպէս Հայկը: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղեքս հրատարա- կած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ¹: Թէ Արայ անունով որ աստղը կամ մոլորակը կ'անկար- կուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մա-

սամբ հայ աստղաբաշխական անուններու ան- յորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատե- շիման մէջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Խլթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերե- թրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մազդա-
Նինիբ	Քեւամ	
Յուն.	Հայկ.	
Σελήνη	Լուսին	
Έρμής	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերա- վար	
Ἀφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,	
Ἥλιος	Արեգակն	
Ἄρης	Հրատ կամ Սալ, Ծիրաւորի, Կարմիր աստղ	
Ζεὺς	Լուսնթագ, Արտախոյր (Արա- մազդ)	
Κρόνος	Երեւակ.	

Երբ Համբարեւելոնականները — որոնց վրայ գապետութեան համաձայն ամէն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու պատմու- թեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական գիցարանական, իրաւական, տնտեսական կա- աշխարհաստական, սկիզբ առած են ուղղա- կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խա- ղաւառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց զրուցիւնը տարածելու կ'աշխատե- իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութի- ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրու- ցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացու- տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլ- րակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխու- թեան անստղագիտութեան հայոց հարցերը: Եւ ուր բերուած անունանցանկերուն իրարմէ

խումը կաներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրա- պէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցարանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառու- թիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնակա- նութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխա- կան նիւթերու մէջ Ասորա-բաբելոնցիներու Հայաստանի վրայ բրած ազդեցութիւնը արտա- քոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակա- րանները եւ ժողովրդական զրոյցներն ու աւելորդա- պաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկա- կաններուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ ըսնն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որոնք մի- այն (այսինքն՝ Հեմէս եւ Արէս) Արայի տեսա- կէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ: Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքով ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը¹, որ մեր փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ նաև ասորդ ըստ քաղաքական տարւոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Ա- րաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն, կ'առնու: Թէ քաղց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ- նոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշա- նակէ հունձքի օրեր, եթէ ի հարկէ քաղ արու- այծ իմաստով չէ առնուած², իսկ Արաց պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ զուգարկութիւն չէ, երբ յոյն մա- տենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տո- մարին մէջ ամիս մը կար Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համա- պատասխանէր³: Արէոս (= Ἀρειος երբեմն նաեւ Ἀρεὺς) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է, Թրա- կացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ

¹ Նաեւ ք. Պատկանեան «Արացի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Չ. Աճառեան, Արմատական բառարան, Ա. էջ 625:
² Ալիկեան, Հին Հաւատք, էջ 141:
³ Athen, Mitt. VII, 71. Schol. Apoll. Rhod. II, 504:

առնելով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Գիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայ- րենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն¹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe², ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ Բէռլինի անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաբանութիւնը բազ- մաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փոլեզացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւա- նօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդ- գնութիւն չէ ուրեմն ըսել թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն դիցա- բանական դէմքերն են, այն տարբերու- թեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յու- նական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ըն- թացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հա- սարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցնելու: Երկուքն ալ պատերազմի աստուած էին. երկուքն ալ քաջ որսորդներ էին, որոնցմէ ան- բաժին էին դիցաբանական շները. երկուքն ալ սերտ աղբրսի մէջ եղած են սիրոյ դիցուն- լոյն հետ: Ափրոզիտի եւ Արէսի որդիներն էին՝ բայ ի ուրիշներէ նաեւ Էրոս եւ Անտերոս³, իսկ գուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոն- ները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հար- մանիա երբեմն գուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴ Ամազոնները: Այս տար- բերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին ար- տաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփո- խութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ Էրինիս

¹ Հոմեր. II, XVII. 301, Od. VIII. 361:
² Gruppe, Griechische Mythologie. II, 1376:
³ Schol. Apoll. Rhod. III. 26:
⁴ Gruppe, *անդ*, էջ 1083, ծն.:

¹ Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հա. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

(Ἐριούς), որ յետոյ յոյն գիցարանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար գիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ Ἄρα վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն¹: Արէսի կին են նաեւ Փիւրիսն եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ունենայ Ἀργεάδος հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (Ἄρας), կինը՝ նոյնպէս Էրինիւս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինչ Արէս չէ, Արանդիայի քաղաքին հիմնադրին անունը Արաս, որուն պատերազմատեր եւ քաջօտորդ դուստրներն են Աորիս եւ Արայթիրէա: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն գիցարանութեան տեսակետով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտոյի մէջ Արէսի շուն զոհելը: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը, բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ Արէսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնելու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (III. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (Ἀλωάδοι = Հայ. Ալը!) անգամ մը Արէս բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Եւրիբիա եղածը Հերմէսի² (= շուն!) չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ ըսնտէն կ'ազատէ: Որիսականի մէջ (XI. 305) Ἄρα եւ Ἐφιάλτης (= Ἀλωάδοι) հայրը Պոսէիտոնն է. նոյնպէս է նաեւ Ապոլոն դորոսի քով (I. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ռոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կ'ուռելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապոլոնը, երբ կ'աւելցընէ թէ մին Հերա դիցուհւոյն աչք անկած էր եւ միւսը Արտեմիսի, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արէսի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կ'ապ ունենայրու:

1 Preller-Robert I. 834:
2 Յոյները եգիպտական շնաստուածը միւս Հերմես կը թարգմանեն:

է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի բայց կը փախչի Նաւսոս կղզին եւ հոն կը պահուրտի հետանաքար (σιδηροσφρωτος πέτρα¹ = երկաթարդ քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի χαλκῆω ἐν χερσῶφ, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղբսի մէջ կը դնեն կարիայի կերամիս (Κεράμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը զոհէին²: Կան սակայն նաեւ ուրիշներ³, որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական χέρσμο ըսուած սահորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու անիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ անոր յարութիւն տալ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած շերմիս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արայէզները Արայի առասպելին մէջ:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն Արայ անուան ծագումի հարց է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Արա (Ἄρα) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկից ծագած են Ἀραί (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: Ἀρά կամ Ἀρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տեսու քաղաքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ Ս. Գրքի մէջ. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «Եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փասիա եւ Արա, երբ, ՏՂՅ յուն»:

Ἀρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Ara, երբ. ՏՂԴ = Հարա (Ա. Մնաց. 5, 26), զոր դժբախտաբար ոչ Հայը եւ ոչ ալ Եթովպիան թարգմանութիւնը ունին: ՏՂԴ ու Ս. Գրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագաղթբազար Գ. Ռուբէնի, Գագայ եւ Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբ Սառան կը հասկընան, բայց սմանք ալ Bochartի հետ⁴ զայն Մարաստանի հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἀραίοι կ'անուանեն, (Herod. VII. 62), իսկ երկիրը Ἀραία (Ptol. VI, 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁵ նաեւ Թագաւորութեաց Գ.

1 Zimm. Schol. II. V, 385:
2 Arnob. IV, 25:
3 H. D. Müller, Mythologie, II. 50, հմտ. նաեւ Pauly-Wisova, Ares:
4 Bochart, Phaleg. III. 14, Caen. 1646 p. 220:
5 Vigouroux, I. 818-819:

Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանի թագաւորները Խորայեցիները հոն կ'աքորէին: Կիւրեղ Աղեքսանդրոյ ընծայուած Մեկնութիւն Արարածոց տակաւին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ Արայ անունը եւ այն իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի Արայ եւ Աւան¹», մինչդեռ թէ բնագիրը եւ թէ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «Այիէ», կ'ընթեռնուն, Ծննդ. Լ.Ձ. 24, Καὶ ἄς υἱοὶ Ζεβεργῶν Ἀϊε καὶ Ἀνά, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցնելու համար թէ անուն մը իր արտաքին ձեւով շատ անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու: Կոյնը պէտք է ըսել նաեւ Ἀάρα անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ², որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խաւանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան³ Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) Ar-a-a անուն մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի⁴: Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անով, որ նախ ընթերցուածին ոչ ճիշտ եւ ոչ ալ իրապէս աստուծոյն անուն ըլլալուն երաշխաւորութիւն ունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ Հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրերը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեւական ընտանիքը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փոնթացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան⁵: Սանտալճեանի հայերէնով ուրարտերէն ընթերցումը հիմն ձախող պէտք է համարի: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ոչ լեզուով

եւ ոչ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելով՝ Հայերէնի եւ Հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը շատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ա. Գոնց¹. այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը Արա (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ² իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուն կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ա. Գոնց կ'ասկածով կը վերաբերի ինդոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն դիցաբանականն որ եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ա. Գոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն Սպանդարամետ ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհւոյն Spenta-Armatii կամ Armaitišti հայացած ձեւն է: Հնդկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն Spandāramat, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Գիտիստի հետ կը նոյնացուի (հմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Ա. Գոնցի եւ Աւեստայի Aramatiի երկրի աստուած ըլլալը³: Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին նաեւ Սանդարամետ մը, որ թէեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ հոնով: Պրոտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ անանծնաւոր իմաստով իբր գժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt⁴: Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ինչ յա-

1 Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:
2 Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:
3 հմտ. առ Wesendonk, Urmensch, էջ 77:
4 Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II, էջ 105, ճ. 5: — հմտ. նաեւ Գոկա. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսուցիչ հայ լեզուի 679 եւ Հ. Վարդապետի «Սանդարամետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած անդիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

աշատուժիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ի՞նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Աբարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Գիտնիսոսի պէս գիւնոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մէհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզայի որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով որ եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խալդիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են, փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «խալդտալուր» եւ «խալդտալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խալդտերէնի պէս հնչող (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն անխորթ եւ վատ հնչող կամ խառնահնչիւն լեզու: Wesendonk պրոֆ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ թէ նկատենք, որ կապագովկոյ Մայր դիցուհւոյն որդին պողաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկնալ թէ ինչու հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նոյնացուի Գիտնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան աստուած է¹: Եւ որովհետեւ Գիտնիսոս թրական աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի² միաձայն վկայութեան դիտնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած իանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ հայերու քով ալ նման զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ձանձար բնամայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարուածիւն

անող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը, զոր մեր նախնիները շատ վայելօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատշաճեցրելով՝ կապեր են Ս. Արայի ամենամեծ տօնին հետ¹, որ ժամանակով ալ ճիշտ այ՝ զեկուժքի ատենները կ'իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Ղլիննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կամ Araxes կամ Arat եւ կամ Araio(s): Ինծի բողոքովն անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասի եւ վրացերէն Rakhši, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն Arahiti անունով զետ մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասիայ հետ կը նոյնացընեն², երկրորդ Բողաս-քէյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ Arahti անունով քաղաք մը³: Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիրուսին 6¹⁴ տողին մէջ ալ կը կարդանք a[i]rati—a-[i]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթեռնուլ հօ-ր-ի-տ-այ-ս-ին-ք-ն լոյս աստուծոյ⁴, իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղբրամայր աստուծոյ» այսինքն⁵: Թամուզի կամ Արտնիսի⁶: Արայ անուան Araxes ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելու բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բողոքովն անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին համապատասխան հայ Երասի, որ զարգացման բողոքովն ուրիշ ընթացք մը կը ցուցնէ: Մինչդեռ Aratի եւ Araio(s)ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուսը ալ ըստ հայերէնի ձայնաշարական օրէնքներու շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ

որ անուանական նման ձեւեր թէ փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամենէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան Արէսն է, որուն սեռը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Ἄρητος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ կ'ըսայ Գեղեցիկէն պղատունեան Էրին միջոցաւ թրական Արէսի կը տանի: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի ան միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ: Արեւին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ինչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կուտան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ զերմանական Էրը դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «ἡμέρα Ἀρεως» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «dies Martii», կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziuatag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Գիու անուան հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն «Ertag»ը. ոմանք¹ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնել պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs² փոխառութեան ենթադրութիւնը իրր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելու՝ կրնայ սխալ բաժանմամբ am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ Er հին զերմանական աստուծոյ մը անունն է:

Արեւնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմտ. անդ 666 եւ Dr. A. Zehme¹: Սաքսոնացիներն ու Բաւերիացիները կ'ըսէ վերջինս, Dienstag տեղ Ertag կ'ըսէին, վասն զի Er անոնց քով Zeu երկինք աստուծոյն մէկ մակղորն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չէն արդեօք նաեւ յունական Zēdēs Ἄρειος, Ἄρεια եւ կամ սպարտական Ἀφροδίτη Ἄρεια, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «արին Արամազդ, արին Արամազդայ»: Bournouf իր Légende athénienne գտնի մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին arya անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեյմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն² կարծիքով Ἄρειος կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. ἀρά բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէճք եւ վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նաեւ ἀραϊός իր «աղէտաբեր» եւ «անիծող» իմաստով, որով Zēdēs Ἄρειος պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեւս վրէժխնդիր, պատերազմող»: Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս Ar արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններու գէթ մեծամասնութեան եւ aryaի միջեւ որեւէ աղերս մը եղած չ'ըլլայ: Գասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական Aryaman աստուածը, որ Արայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Արունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy³ զայն շատ գեղեցիկ կերպով deus aricus, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Չարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն անուան հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բուսնէյի Գայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batarա կ'ըսեն: Ըստ P. W.

¹ Urmenseh, էջ 149.
² Der arische Weltkönig, էջ 342f.

¹ Ժողովուրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուծոյն մէջ»
 «Աստուծոյն մէջ» (հմտ. Արայ) եւ կամ պարզապէս
 Աստուածանի տօն:
² Հմտ. Սանտալեան, Histoire, I, էջ 167:
³ H. Winkler, Die Arier in den Urkunden
 Boghaskoi. OLZ. 1910, էջ 288—301. նոյնը թրգմ. Հայերէն
 Ամ. 1913, էջ 197:
⁴ Հմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:
⁵ OLZ 1900, էջ 449—450:

¹ O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertums-
 kunde, II, herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:
² Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, XXV (1924),
 էջ 2:
³ Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893,
 էջ 55—56:

Schmidt¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattāra բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Iriik, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղերը, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Անշուշտ պարզ պատահական զուգարիպութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպեր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք Eray անունով հերոսի մը, որ իրան. aīrya կամ ariyaի հետ կապ ունի: Արդէ է ֆրիգոնի՝ Գահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Գեմավենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան ֆրիգոն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպաննայ զինքն սպաննել եթէ չհեռանայ: Ասոր համեմատ ֆրիգոն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Աելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժողովուրդի թուրքաստան եւ Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելք ցուցուցած էր, կ'անուանէ Eray, որուն կուտայ իրան. Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք

հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն Airyana, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ¹, ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 1904 դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած շնորհաբաններու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ շնորհներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անունն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրձուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութիւնէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրենական գտնել մինչեւ իսկ կեղտակամ (հմմտ. arjo- արմատով սկսող բաղմամբիւ անուններ) եւ գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. Ariovistus, Ariobindus): Ի հարկէ aryaի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական», վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «aire», «airech», ծագած «aryaka» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»². Բողաղքէջի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 1904 դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը հարաւային Ռուսաստանն էր իբր ամբողջ երկայնութեամբ եւ յարիմով: Պարսիկներն ու շնորհները սակից բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի տեսները իրենց յառաջ խաղացութեան որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մեկնալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը գեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր՝ արդ Sinder հաւասար է շնորհի, վասն զի

¹ Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der astronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

² Նախնաբար Airya կամ Arija, որուն յոք. սեռ. Arijanէն ծագեցաւ յետոյ Eran, ուսկից Iran:

¹ Iranisches Altertum, I. 547:
² O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

Hindu, ինչպէս նաեւ շնորհ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ շնորհները իրենք զիրենք Sinthu կ'անուանէին¹:

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ երբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000 էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոռեգացիներու պէս հագուած էին, վասն զի Փոռեգացիներու սերունդ են²: Եւ զոքոսս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոռեգիայէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոռեգական շատ բառեր ունի³: Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոռեգացիներու եղբայրակցութեան: Գժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ երբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները ֆրիստոսէ յառաջ Տրոյ դարէն աւելի, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս առիթները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Դուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն զօրութիւնէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ատրեստանի թագաւորները⁴:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԿԵՆՅԱՆ

ՍՂԵԾ ԵՒ ԶԲԵՑԵԾ ԶԱՅՆԱՐՈՐՆԵՐ

Մենք ունինք «քիթ» բառը, որ իբր բազաղբի մտնում է «քիթկալ» բառի մէջ: Այս բառն արտաբերում է իբր «քրթկալ» եւ նշանակում է այն թաշկինակը, որով դիւզացի կանայք ծածկում են իրենց դէմքը՝ քիթի կիսից վար: Ունինք «ասեղ», որով բարդուած է «ասղարուն» բառը: Սա մի զլանանք փոքրիկ փայտէ տուփ է, որի մէջ կանայք պահում են իրենց ասեղները: Մենք տեսնում ենք, որ «քիթկալ» բառի մէջ «քիթ» բառի ին սղած ու դարձած է Ք, որ չի գրուում, բայց որոշապէս հնչում է. իսկ «ասղարուն» բառի մէջ չբացած է «ասեղ»

¹ հմմտ. Wesendonk, Zarathustra. էջ 3:
² Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φούγες ἐσσεδάχατο, ἐόντες Φούγῶν ἄποικοι. Herod. VII, 73:
³ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φουγίας καὶ τῆ φωνῆ πολλὰ φουγίζουσι. ἠν Ὑπνιθ. Ἦνιզ. Ἀρμενία:
⁴ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

բառի եր, առանց նկատելի արտաբերական հետք թողնելու:

Եթէ քննենք այս բառերի գրութիւնը կը տեսնենք, որ նրանց մէջ բաղաձայների խմբեր կան: Առաջինն է «քթ»-ը, որ արտաբերում է իբր «քրթ»-ը, այսինքն զգացնում է մի շատ նշմարելի ը. երկրորդն է սղ (ասղարուն), որ բաժանուած է ինքն իր մէջ եւ բաղաձայներից ամէն մէկը յարած է իր հարեւան ձայնաւորին (աւ-ղա-բուն): Ոչ ոք կ'ատարկէ եթէ ասենք, որ «քթիկալ» բառը ամփոփուած է մի նախաւոր «*քիթկալ» ձեւից, իսկ «ասղարունը» մի վաղեմի «*ասեղարուն» է: Այս հիման վրայ կարող ենք ասել, որ բաղաձայների խմբերի մէջ — ը լուրի թէ ոչ — միշտ կարելի է ենթադրել թէ սղած կամ չբացած է մի հին ձայնաւոր: Ենթադրենք մի վայրկեան թէ չունինք «քիթ» եւ «ասեղ» բառերը. որի՞ն կարելի էր համոզել, թէ «քիթկալ» բառի մէջ արտաբերուող ը մի նախաւոր ի է, իսկ «ասղարուն» բառի սղ խմբի մէջ չբացած է մի է: «Ասեղ» ու «քիթ» բառերի գոյութիւնը անփիճելի է դարձնում իի սղման եւ նի չբացման վարկածը: Միաժամանակ դրանով հաստատուն հիմք է ստանում «*քիթկալ» եւ «*ասեղարուն» ենթադրական ձեւերի վերականգնումը: Մենք հարաւոր բառեր ու ձեւեր ունինք, որ արտաբերում են ըով կամ ուր բաղաձայները գատուելով իրարից՝ յարում են մերձակայ ձայնաւորներին: Ես ասում եմ. այդ կարգի բառերի եւ ձեւերի կազմութիւնն ու հորիվոյթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է նախապէս մտովին վերականգնել նրանց սղած ու չբացած ձայնաւորները եւ ապա միայն համեմատութեան դնել մեր ազգի եւ օտար բառերի եւ ձեւերի հետ: Մեր բոլոր ձայնաւորները կարող են սղիլ եւ չբանալ, հետեւապէս այն բոլոր բառերը, որ արտաբերութեան ժամանակ զգացնում են ը, կամ ունին բաղաձայների լուրի խմբեր (այսինքն ը չզգացնող խմբեր)՝ ամփոփ ձեւեր են, ուր վաղեմի ձայնաւորներ կան սղած կամ չբացած: Այս ենթադրութեամբ պէտք է ճամբայ ընկնել այդ կարգի բառեր ու ձեւեր հետազօտելու ժամանակ:

Ունենալով «քիթ» եւ «կալուն» բառերը, անշուշտ դիւրին է մեկնել «քիթկալ» բառի իմաստն ու կազմութիւնը, ինչպէս «ասեղ» ու «բուն» բառերի գոյութիւնը մեծապէս նպաստում է «ասղարուն» բառի լուծումին: Բայց մենք բազմաթիւ բառ ու ձեւ ունինք, ուր դիւրին չէ որոշել նրանց բաղադիր տարրերը: Այս դէպքում պէտք է կիրարկել հետազօտութեան մի եղանակ, որ եւ կ'անուանէի փորձառական: Մեկնելով այն դիտողութիւնից, որ ըբեր վաղեմի ձայնաւորներ են, իսկ բաղաձայն լուրի խմբերի մէջ հաւանօրէն չբացած են հին ձայնաւորներ՝ պէտք է մտովին եւ յայտարարաբար ը-երը փոխարինել մեր բոլոր ձայնաւորներով եւ բաղաձայն լուրի